

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота магістра

**з теми: “Громадянська освіта та її вплив на
національну свідомість учнівської молоді:
навчально-методичний аспект”**

Виконала:
студентка II курсу ОС “Магістр”
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
заочної форми навчання
Горбатюк Іванна Григорівна

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Копилов Сергій Анатолійович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2023 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	7
1.1. Аналіз наукової і навчально-методичної літератури	7
1.2. Джерела вивчення питання	14
Висновок до розділу 1	16
РОЗДІЛ 2. ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ	18
2.1. Актуальність громадянської освіти для суспільства	18
2.2. Ціннісний фундамент й історичний контекст становлення громадянської освіти	27
Висновок до розділу 2	39
РОЗДІЛ 3. ЗМІСТ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	40
3.1. Структура курсу “Громадянська освіта” в старшій школі	40
3.2. Громадянська компетентність сучасного вчителя: зміст і значення	53
Висновок до розділу 3	62
РОЗДІЛ 4. ПРАКТИЧНА СКЛАДОВА НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ЙОГО ЕФЕКТИВНІСТЬ	63
4.1. Дидактичний потенціал проєктної методики у формуванні громадянської компетентності учнів	63
4.2. Особливості оцінювання рівня сформованості громадянськості учнів ..	74
Висновок до розділу 4	83
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	88

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасній парадигмі української освіти гостро стоїть проблема виховання громадянина країни, здатного реалізувати свій потенціал, бути суб'єктом своєї життєдіяльності і стратегії власної долі. Аналізуючи духовно-моральний стан українського суспільства, дослідники зазначають, що процес корозії усталених духовних цінностей є наслідком прагматизації життя, а нехтування правових, моральних, соціальних норм за своїми масштабами становить глобальну соціальну проблему.

Тривалий низький рівень розвитку інститутів і традицій громадянського суспільства і правової держави, відсутність ефективних механізмів їх розповсюдження сприяли зростанню громадянської неосвіченості, невігластва, а разом з ними – корупції, злочинства, шахрайства. Громадянська неосвіченість населення, його суспільна пасивність і правова некомпетентність знижують життєстійкість нації, ведуть до збільшення кількості бездоглядних та безпритульних дітей, а також є факторами, що стримують національний розвиток і, в підсумку, загрожують національній і державній безпеці країни. Ось чому основним завданням сучасного освітнього процесу є не тільки сформувати необхідні знання, скільки, в першу чергу, – формувати громадянина, патріота, інтелектуально розвинену, духовно і морально зрілу особистість, готову протистояти викликам життя.

Громадянська освіта в Україні за останні роки перестала бути лише концепцією, вона поступово перетворюється на систему виховання та навчання. Проблема громадянського виховання дітей та молоді актуалізується в переломні часи, коли зміни в суспільстві призводять до оновлення освіти, а за ними – всього шкільного освітнього процесу. Відповідно до цього важливими завданнями громадянського виховання школярів є забезпечення їх практичними вміннями та навичками, а саме, критичного мислення; прийняття свідомих та відповідальних рішень; розуміння норм і правил поведінки в суспільстві та поваги до них; потреба у

спільній праці на благо суспільства; особистої відповідальності та виконання громадянського обов'язку.

В Законі України “Про освіту” визначена мета освіти як “всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями”. Вирішення цих завдань потребує переходу від стандартних виховних заходів на цілеспрямоване і професійне управління процесами громадянського виховання. В цьому контексті неабиякого значення власне і набуває громадянська освіта.

Об'єкт дослідження – освітній процес в контексті організації навчання громадянської освіти в системі сучасної шкільної загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – навчально-методичний аспект громадянської освіти та її вплив на національну свідомість учнівської молоді.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від часу відновлення у 1991 р. незалежності нашої держави до сьогодення, що дозволяє простежити еволюцію громадянськознавчих знань в структурі навчальних предметів закладів загальної середньої освіти до окремого освітнього компоненту – “Громадянська освіта”.

Метою дослідження є вивчення і з'ясування сутності, особливостей, методичного інструментарію й дидактичного потенціалу громадянської освіти в контексті формування національної свідомості учнівської молоді.

Для досягнення мети потрібно розв'язати такі **завдання**:

- охарактеризувати джерела, наукову і навчально-методичну літературу з теми дослідження;
- висвітлити теоретичні аспекти громадянська освіта як інструменту формування громадянського суспільства в Україні, історичний контекст її становлення та ціннісний фундамент;

- з'ясувати зміст методики навчання громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти;
- визначити зміст і значення для сучасної системи шкільної освіти громадянської компетентності сучасного вчителя;
- розкрити практичну складову навчання громадянської освіти учнівської молоді, зокрема методичний інструментарій та з'ясувати його ефективність;
- охарактеризувати особливості оцінювання рівня сформованості громадянськості учнів.

Теоретико-методологічною основою роботи стали принципи педагогічного дослідження: принцип цілісного дослідження педагогічного процесу, об'єктивності, принцип історизму, поглибленого розгляду досліджуваної проблеми; комплексного використання різних методів дослідження. Також використано методи системного підходу, системно-структурного аналізу і синтезу, теоретичного аналізу педагогічних ідей, узагальнення практичного досвіду та анкетування.

Методологічну основу дослідження становлять також концептуальні положення педагогіки інтегративного та діяльнісного підходів як стрижневих конструктивних ідей для модернізації освіти загалом і педагогічного проектування на уроках громадянської освіти зокрема; теоретичні й практичні засади формування ключових і предметних компетентностей учнів як домінанти сучасної школи; концептуальні принципи інтерактивних методів навчання.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані здобувачами вищої освіти при вивченні курсу “Методика викладання історії в школі”, написанні рефератів, есе, курсових робіт, під час проходження виробничої педагогічної практики, а також вчителями під час організації і проведення уроків громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час попереднього захисту магістерських робіт на засіданні кафедри всесвітньої історії (15 листопада 2023 р.).

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження й складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів, поділених на окремі підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

Отже, одним із сучасних викликів для нашого суспільства є усвідомлення того, що основою вільного існування та розвитку нації має стати громадянин, погляди і дії якого базуються на споконвічних цінностях нашого народу. На сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства одним із найважливіших завдань вітчизняної освітньої системи є підготовка свідомих та активних громадян, які добре розуміють свої громадянські права і свободи і можуть усвідомлено брати на себе суспільну відповідальність.

Важливість шкільної громадянської освіти зумовлена політичними реаліями та соціальним замовленням українського суспільства, визначенням спільних для громадян демократичних цінностей і національних ідеалів, участю України в загальносвітових та європейських політичних, економічних і соціокультурних процесах. Це потребує розвитку громадянської ідентичності учнів як феномена свідомого та активного громадянства, їхньої здатності й готовності до усвідомленого вибору шляхом критичного аналізу альтернатив, активної участі в суспільних процесах, конструктивної взаємодії на засадах соціального партнерства, ефективної життєдіяльності у правовій демократичній державі.

В цьому контексті однією з перспективних інновацій у сучасній школі є проєктна технологія, реалізована через інтегрований підхід до формування громадянськості, ініціативності, розвитку плідного мислення. Під час роботи над проєктом учні звертаються до різної тематики, яка передбачає: знання прав і обов'язків; засвоєння культурних цінностей та норм міжнародного спілкування; розуміння важливості збереження навколишнього середовища та необхідності брати участь у житті місцевої громади; утвердження демократичних цінностей та поважання демократичного устрою; навчання вміння жити в сучасному світі та виявляти громадянську солідарність.

Виконання конкретних навчальних проєктів з громадянської освіти вимагає застосування знань, набутих під час вивчення інших дисциплін, і

дозволяє в інтерактивній формі засвоювати: знання про взаємодію людини з інституціями політико-економічної, соціальної та культурної сфери, учнів з органами шкільного самоврядування; вміння застосовувати знання, брати участь у суспільному житті, волонтерській роботі, діяльності шкільних гуртків та ін.; притаманні людині демократичного суспільства громадянські цінності.

Особливістю проектного навчання громадянської освіти є те, що вчитель відіграє у ній надзвичайно важливу роль. Він планує проєкт, знайомиться учнів з проєктом, координує їх роботу, навчає новим видам діяльності.

Введення до змісту шкільних проєктів громадянознавчих підходів сприяє формуванню у молоді громадянських знань, умінь, цінностей, а також таких особистісних рис як демократичність, правовий світогляд, активність, комунікабельність, відповідальна участь, ініціативність, поінформованість, здатність діяти результативно у складі команди та знаходити засоби розв'язання проблем у демократичний спосіб. Залучення ідей громадянської освіти до навчальних проєктів є важливим аспектом у процесі формування успішних учнів, які здатні ефективно застосовувати набуті знання, працювати, застосовуючи інформаційно-комунікативні технології, залучатися до прийняття рішень, постійно навчатися як самостійно, так і в групах.

З допомогою громадянської освіти учні закладів загальної середньої освіти засвоюють демократичні цінності, переконання, принципи, і керуються ними. Це дозволяє їм розрізняти добро і зло, обирати моральний і здоровий спосіб життя, маги самоповагу й усвідомлювати себе як особистість. Таким чином, у процесі виконання проєктів з громадянської освіти відбувається формування відповідального громадянина, відданого ідеї прав людини, здатного активно залучатися до громадських справ і змінювати стан справ на краще.

Таким чином, застосування проектної технології є важливим засобом

сучасної освіти і громадського виховання, розвитку критичного мислення і творчих здібностей дитини. Зазначена технологія стимулює загальну активність учнів, сприяє створенню плідного освітнього середовища й утвердження системного характеру навчання та самонавчання.

Важливим складником навчання учнів громадянської освіти є оцінювання їх досягнень, оскільки принципи, форма і процес оцінювання впливають на розвиток громадянської компетентності учнів. Головну увагу в курсі слід приділяти не стільки здобуттю учнями нової теоретичної інформації, скільки виробленню навичок, умінь та формуванню ціннісних орієнтацій людини і громадянина. Основним орієнтиром для оцінювання є діяльнісний компонент навчання – вміння дебатувати, аргументувати власну думку (усно та письмово), досліджувати суспільно значимі явища, події і процеси, організовувати кампанії з адвокації тощо.

В оцінюванні поступу в розвитку громадянських компетентностей важливо дотримуватися поваги до гідності учня, справедливості, відкритості процедури, прозорості та зрозумілості критеріїв оцінювання. Важливим є поточне (формувальне) оцінювання, що дає можливість відслідковувати процес навчання, результатом якого є набуття учнями ключових компетентностей та наскрізних умінь. Ефективним способом залучення учнів до процедури оцінювання є самооцінювання та взаємне оцінювання, що дає змогу підвищити їхню відповідальність за власне навчання, спільно виробити критерії оцінювання, активно засвоїти навчальний матеріал.

Отже, навчання громадянській освіті має бути компетентнісно орієнтованим, смислоутворюючим, ціннісно-орієнтованим, інтегрованим та інтерактивним. Ці характеристики змісту громадянської освіти та навчального процесу мають стати фундаментом, що забезпечить реальне досягнення планованих програмою результатів навчання: формування знань, умінь і навичок, цінностей і моделей поведінки учнів як членів громадянського суспільства, громадян української держави у глобалізованому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз: навчальний посібник / за ред. А. М. Круглашова, Н. Ю. Ротар, І. В. Цікул. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2022. 184 с. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6145/ГО_посібник.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Громадянська освіта (інтегрований курс) 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf>
3. Громадянська освіта. 3D Демократії: думаємо, дбаємо, діємо: методичний посібник до курсу громадянської освіти для 10-го класу закладів загальної середньої освіти : [в 7-ми частинах] / П. Вербицька, О. Волошенюк, Г. Горленко та ін. ; за ред. П. Кендзьора. Львів: ВД «Панорама», 2018. Особистість та її ідентичність: частина 1. 2018. 44 с. URL: <https://www.citizen.in.ua/book/rozdil-1.pdf>
4. Державна програма «Вчитель». URL: http://sbzosch.ucoz.ru/load/derzhavna_programa_vchitel.
5. Держстандарт базової середньої освіти (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898). URL: <https://cutt.ly/zRNIn6G>
6. Закон України “Про повну загальну середню освіту” від 13. 07. 2020 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2020. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
7. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладач Н. П. Наволокова. Харків: Вид. група «Основа», 2012. 176 с. (Серія «Золота педагогічна скарбниця»). URL: https://educator.at.ua/enciklopedija_pedagogichnikh_tekhnologij.pdf

8. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки навчальних планів і програм проекту “Громадянська освіта – Україна”). *Історія в школах України*. 2006, № 8, 4–11.

9. *Концепція безперервної системи національного виховання*. Київ: Шкільний світ, 1994. 32 с.

10. Концепція Нової української школи. 2017. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/konczepczyia.pdf>

11. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>

12. Методичні рекомендації для вчителів загальноосвітньої школи з питань висвітлення тем (модулів) «Виборчий процес», «Політична система в Україні: участь громадян», «Законодавство для молоді» і «Молодь в урядових програмах» як складових громадянської освіти / Н. А. Амельченко. Київ, 2017. 88 с. URL: <https://www.slideshare.net/radaprogram/ss-82813547>

13. Наскрізнi компетентностi для демократiї. «60 вправ для розвитку та оцiнювання ставлень, умiнь i знань». Під ред. Йозефа Губера. Серія Песталоцці. № 4. Видання друге. Рада Європи, 2019. 324 с. URL: https://theewc.org/content/uploads/2021/04/naskrizni_kompetentnosti_dlya_demokratiyi_60_vprav_dlya_rozvytku_ta_ocinyuvannya_stavlen_umin_i_znan_ua.pdf

14. Пометун, О. І., Ремех, Т. О. (2018). *Практичний довідник учителя громадянської освіти: методичний посібник*. Київ, 96 с.

15. Проект закону України “Про повну загальну середню освіту” від 05.04.2019 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH7VG00A.html

16. Про затвердження критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України №371 від 05.05.2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0371290-08>

17. Ремех, Т. О., Пометун, О. І., Бондарук, І. П. (2018). *Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Тестовий контроль результатів навчання*. Київ: Літера ЛТД, 144 с.

18. Шейбе, С., Рогоу, Ф. (2017). *Медіаграмотність: Підручник для вчителів* / Перекл. з англ. С. Дьома. Київ, Центр Вільної Преси, Академія Української Преси, 319 с. URL: <https://www.aup.com.ua/uploads/MG.pdf>

Література

19. Арцишевський, Р. А., Бакка, Т. В., Гейко, І. М. (2002). *Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 кл.* Київ: Генеза, 152 с.

20. Арцишевський, Р. А., Бакка, Т. В., Гейко, І. М. (2002). *Громадянська освіта: Книга для вчителя*. Львів: Видавництво ТЕКА, 160 с.

21. Барліт, О. (2013). Аксіологічні аспекти громадянської освіти. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)* / відп. ред. О. С. Батіщева. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 27–29. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

22. Батіщева, О. (2013). Громадянська освіта як інструмент формування громадянського суспільства в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)* / відп. ред. О. С. Батіщева. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 9–15. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

23. Баханов, К. (2004). *Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: Монографія*. Запоріжжя: Просвіта, 328 с.

24. Баханов, К. О. (2005). *Навчання історії в школі: інноваційні аспекти*. Харків: Основа, 125 с.

25. Баханов, К. О. (2005). *Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти : монографія*. Донецьк: ТОВ Юго-Восток, Лтд, 384 с.

26. Баханов, К. О. (2012). *Теорія і практика запровадження компетентнісного підходу до навчання історії в школі : Колективна монографія / К. О. Баханов, С. С. Баханова, О. В. Барнінець, Н. О. Венцева, О. І. Гуренко*. Донецьк: Ландон-XXI, 519 с.

27. Баханов, К. О. (2002). *Традиції та інновації в навчанні історії в школі: Дидактичний словник–довідник*. Запоріжжя: Просвіта, 107 с.

28. Бахматюк, Я. Д. (2011). ІКТ і мультимедійне забезпечення навчального процесу на уроках історії. *Історія України*, № 37, 3–16.

29. Бех, І. Д. (2016). Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Рідна школа*, № 8-9, 8–10. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/rsh_2016_8-9_4%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/rsh_2016_8-9_4%20(1).pdf)

30. Богомолова, Н. (2013). Політична свідомість та громадянська ідентичність молоді як чинник формування громадянськості в сучасному суспільстві (регіональний аспект). *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острозька, 19 черв. 2013 р.)*. Острозька: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 48–52. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

31. Бойчук, М. А. (2011). Запровадження громадянської освіти в Україні як необхідна умова виховання демократії. *Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка*, № 1, 26–30. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/VKPI_fpp_2011_1_5.pdf

32. Бондар, Т., Бондар, С. (2015). Громадянська компетентність, патріотизм та симуляція: проблеми громадянської освіти для українців. *Вісник Наукової бібліотеки. Вип. 4: Основні тенденції, методи, засоби і форми патріотичного виховання в ВНЗ: бібліотечний ракурс*. Харків, 37–40. URL:

https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/12000/1/hromadianska_kompetentnist_patriotyzm_ta_symuliatsiia.pdf

33. Бондаренко, Н. П. (2019). *Дидактичні ігри на уроках історії, як один із шляхів підвищення ефективності пізнавальної діяльності учнів*. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:0qVQGXusg3cJ:https://www.slideshare.net/selezengalina/ss-71536338+&cd=11&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>

34. Вітюк, М. (2019). Використання методу проектів на уроках історії. *Науковий журнал «ЛОГОΣ. Мистецтво наукової думки»*. № 3. Квітень, 54–55. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/153-Текст%20статті-273-1-10-20190910%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/153-Текст%20статті-273-1-10-20190910%20(3).pdf)

35. Вороніна, О. (2016). Метод проектів на уроках історії та в позакласній роботі. *Історія України*, № 6, 14–20.

36. Геєць, В. (2005). Державність України. На шляху до громадянського суспільства. *Віче*, № 5, 11–13.

37. Гладун, В. В. (2019). Партисипація учнівської молоді як складова у формуванні громадянської компетентності. *Нова педагогічна думка*, № 4 (100), 145–149. URL: https://repository.moippro.mk.ua/upload/01-07-20_49437004.pdf

38. Гладун, В. (2023). Розвиток та формування громадянської компетентності учасників освітнього процесу на засадах демократичних цінностей. *Теорія, методика і практика професійної освіти*. № 2 (97), 58–70. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/06.+Гладун.pdf>

39. Громадянська освіта та методика її навчання: підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / Т. Бакка [та ін.] ; за заг. ред. : Т. В. Бакка, Т. В. Мелещенко; координатор вип. С. Супрун]. Київ: УОВЦ Оріон, 2019. 319 с.

40. Десятов, Д. (2018). Використання соціальних серверів Інтернету на уроках історії. *Історія в школі*, № 3, 43–48.

41. Дубінський, В. А. (2019). *Методика викладання історії в школі: навчально-методичний посібник для організації самостійної роботи студентів історичного факультету*. 2-е вид., виправлене і доповнене.

Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 86 с.

42. Єрмоленко, А. (2007). Як працювати з джерелами інформації на уроках історії. *Історія в школах України*, № 8, 24–26.

43. Жадан, І. В. (2022). Освітня політика щодо розвитку громадянської компетентності молоді: здобутки і проблеми. *Проблеми політичної психології*, № 25, 56–66. URL: <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/94/98>

44. Жадько, О. (2013). Громадянська освіта як пріоритетний напрямок виховання молоді. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)* / відп. ред. О. С. Батіщева. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 16–20. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

45. Жадько, О. А. (2009). Роль громадянської освіти як вимога сучасності. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_filos/2009_29/13.html

46. Журба, К. О., Бех, І. Д., Докукіна, О. М., Федоренко, С. В., Шкільна, І. М. (2019). *Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка: монографія*. Київ. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718615/1.pdf>

47. Задорожна, Л. (2005). Методика використання документів у процесі навчання історії. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*, № 1, 29–33.

48. Зарванська, Л. (2013). Процес формування громадянської свідомості та громадянської позиції молоді. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)*. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 183–184. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

49. Іванов, М. С. (2006). Політична та громадянська освіта як важливі засоби реалізації демократичного потенціалу виборчого процесу в сучасній Україні. URL: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npчhdu/Politology/2006_27/27-2.pdf

50. Карнаух, А. (2007). Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді // Політичний менеджмент, № 6, 82–88. URL: <http://dspace.nbuuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9733/08-Karnayh.pdf?sequence=1>

51. Кисла, Г. (2013). Ідентичність в українському суспільстві: модерністські зміни. *Гілея: науковий вісник*, 79, 363-366. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_79_112

52. Колесова, Г. О. *Навчаючи навчаюся – громадянська компетентність вчителя та учня*. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1251-navchayuchi-navchayus-gromadyanskakompetentnst-vchitelya-ta-uchnya#>

53. Колодій, А. Ф. (2006). *На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні*. Львів: Червона Калина, 142 с.

54. Королюк, С. (2013). Роль громадсько активної школи у розвитку громадянського суспільства. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)*. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 95–97. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

55. Косенко, Ю. М. (2016). *Становлення та розвиток спеціальної методики навчання історії: монографія (друга половина XIX – початок XXI століть)*. Букрек, 216 с. URL: https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/4185/1/kosenko_Монографія.pdf

56. Кравчинська, Т. С. (2019). Формування громадянської компетентності педагога Нової української школи. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки», 8 (37), 74–88.* URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/vpopn_2019_8_8.pdf
57. Мілютін, І. Г. (2014). Практика використання ІКТ на уроках історії. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід, № 2, 19–24.*
58. Мокрогуз, О. П. (2007). *Інноваційні технології на уроках історії.* Харків: Основа : Тріада+, 191 с.
59. Молодь діє // Навчально-методичний посібник з громадянської освіти. Нова доба, 2007.
60. Морзе, Н. В., Барна, О. В., Вембер, В. П. (2013). Формувальне оцінювання: від теорії до практики. *Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах, № 6, 45–57.*
61. Новікова, Є. А. (2007). Інновації в навчальному проектуванні. *Інновації в освіті, № 4, 23–29.*
62. Петрочко, Ж. В. (2013). Участь у житті суспільства як прояв соціальної ініціативності підростаючої особистост. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. № 3, 47–51.* URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/NZTNPU_ped_2013_3_11.pdf
63. Пометун, О., Пироженко, Л. (2002). *Інтерактивні технології навчання: теорія і практика.* Київ: Либідь, 136 с.
64. Пометун, О. (2006). *Методика навчання історії в школі.* Київ: Генеза, 328 с.
65. Пометун, О. І., Пироженко, Л. В. (2005). *Сучасний урок: інтерактивні технології навчання: Науково-методичний посібник.* Київ: А.С.К., 192 с.
66. Пометун, О. І., Ремех, Т. О. “Громадянська освіта” – новий курс старшої школи: особливості і методи. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718031/1/3.pdf>.

67. Редька, Л. (2013). Ідея громадянства та громадянського виховання в історичній ретроспективі. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острозька, 19 черв. 2013 р.)* / відп. ред. О. С. Батіщева. Острозька: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 21–26. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

68. Ремех, Т. О., Пометун, О. І. (2021). *Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти: методичний посібник*. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 222 с.

69. Ремех, Т. О. (2018). Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*, № 2, 34–41. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/ukrpj_2018_2_7.pdf

70. Рогожа, М. М. (2007). Громадянська освіта в контексті моральних вимірів соціального капіталу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, Вип. 84-86, 138–140. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=294637

71. Ройл, Д. Виклики для громадянської освіти в Україні. *Освіта.ua*. URL: http://osvita.ua/school/school_today/1793/

72. Семенець-Орлова, І. А. *Суспільне замовлення на громадянську освіту (або як виростити «англійський» газон в Україні?)*. URL: https://www.academia.edu/38538847/Суспільне_замовлення_на_громадянську_освіту

73. Сівчук, П. І. (2018). Проблеми соціалізації молоді в умовах соціально-політичних трансформацій. *Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції “Фундаментальні та прикладні проблеми сучасних технологій” до 100 річчя з дня заснування НАН України та на вшанування пам’яті Івана Пулюя (100 річчя з дня смерті), 22-24 травня 2018*. Тернопіль: ТНТУ. URL:

http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/25520/2/MNTK_2018_2018_Sivchuk_P_I-Problems_of_youth_socialisation_10-11.pdf

74. *Суспільна акція школярів України «Громадянин». Методичний посібник для вчителя-консультанта учнівського суспільного проекту у загальноосвітніх навчальних закладах* / За ред. П. Кендзьора, О. Войтенка. Львів: НВФ, Українські технології, 2003.

75. Терещенко, А. Б. (2010). Досвід вивчення громадянської освіти та її релевантність: аналіз думок старшокласників шкіл Луганської та Львівської областей. *Наукові записки НаУКМА. Т. 110: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*, 12–19. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bfae5c4b-f982-4c48-b8b5-ca6543885541/content>

76. Чоба, Н. В. *Значення громадянської освіти у формуванні майбутнього громадянина держави*. URL: <http://intkonf.org/choba-nv-znachennya-gromadyanskoyi-osviti-u-formuvannimaybutnogo-gromadyanina-derzhavi/>

77. Шабаєва, Л. (2013). Формування комунікативної компетентності у громадянському вихованні особистості. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острозька, 19 черв. 2013 р.)*. Острозька: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 66–70. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

78. Шапаренко, О. В. (2008). Роль держави у формуванні громадянськості. *Гуманітарний Часопис: Збірник наукових праць*. Харків: ХАІ, № 1, 66–73. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/gumc_2008_1_11.pdf

79. Шапаренко, О. В. (2006). Формування громадянськості в Україні в умовах трансформаційних змін в освіті. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків: ХУПС, Вип. 2 (26), 126–133. URL:

<https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/9961e047-b10f-48d6-a167-6266c84e7925/content>

80. Шкільна освіта для демократичного громадянства: український та європейський досвід : науково-аналітичні матеріали / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України ; В. Ю. Биков, М. П. Лещенко, О. В. Овчарук (пер. з англ. додатків)/ за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: ІТЗН НАПН України, 2021. 75 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/728643/1/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%86%D0%86%D0%A2%D0%97%D0%9D_%D0%9E%D0%94%D0%93_%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA.pdf

81. Щербань, П. (2014). Застосування ігрових технологій в освіті: історія і перспективи. *Витоки педагогічної майстерності. Сер.: Педагогічні науки.* Вип. 13, 286–291. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2938/1/Shcherban.pdf>

82. Яковенко, Г. Г. (2017). *Методика навчання історії: навчально-методичний посібник.* Харків: Видавництво ХНАДУ, 324 с. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1656/1/%D0%AF%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%93.%20%D0%93.%20%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20.pdf>

83. Юга, О. (2020). Громадянська освіта в системі сучасної вищої освіти: актуальність, цілі і завдання. *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць* / [редкол.: С. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Вип. 11, 172–178.

84. Якубець, А. (2002). Використання рольової гри на уроках
всесвітньої історії в 11 класі. *Історія в школах України*, № 3, 35–38.